

ЎЗБЕК ТИЛИДА ҚАРАШЛИЛИК/ТЕГИШЛИЛИК МАЪНОСИНИНГ МОРФОЛОГИК УСУЛДА ИФОДАЛАНИШИ

Муҳаббат КУРБАНОВА*

М. ИСМОИЛОВА*

Аннотация: Ўзбек тили грамматикасида эгалик аффиксининг бош келишиқдаги негиз билан боғланишда ишлатилиши мураккаб ходиса бўлиб, шулардан бири шаклан қаратувчи-қаралмиш конструкциясига, мазмунан эса изоҳловчи-изоҳланмиш конструкциясига ўхшаб кетадиган синтактик бирликлар эканлиги уқтирилади. Бундай конструкциялардаги биринчи компонентнинг изоҳловчига, иккинчи компонентнинг қаралмишга ўхшаш эканидан фойдаланиб, бу тур бирикма изоҳловчи-қаралмиш конструкцияси деб номланади. Изоҳловчи-қаралмиш конструкциясининг бу турида фақат III шахс эгалик аффикси ишлатилади, эгалик аффиксини ишлатиш одатда зарурий бўлади, баъзан эгалик аффикси факультатив ҳолат кашф этади.

Иккинчи компонентдан қарашлилик маъноси эмас, таъкид маъноси англашилса, биринчи компонентни бош келишиқда деб, қарашлилик маъноси англашилса, қаратқич келишиқда деб ҳукм чиқариш лозим. Бунда қаратқич келишиғи белгили шаклда бўлади, албатта. Қадимги туркий тилда ҳам отлар эгалик кўшимчасини олиб, нарса ва предметнинг учта шахсдан бирига тегишлилигини, қарашлилигини ифодалайди. Эгаликни ифодалашнинг энг машхур усули морфологик усулдир. Морфологик усул билан бирлик ва кўплиқда ифодаланади.

Калим Сўзлар: Синтактик, Морфологик, Аффикс, Посессор, Коррелят

Morphological Expression of the Meaning of Belongingness /Relevance in The Uzbek Language

Abstract. In Uzbek language grammar, the use of the possessive affix in connection with the base in the main agreement is a complex phenomenon, and it is said that one of them is syntactic units that are similar in form to the construction of the referent-objective construction, and in terms of the construction of the explanatory-explained construction. Using the fact that the first component in such constructions is similar to the referent, and the second component is similar to the subject, this type of combination is called an interpretative-subjective construction. In this type of explanatory-objective construction, only the third person possessive affix is used, the use of the possessive affix is usually necessary, sometimes the possessive affix finds a facultative case.

If the meaning of emphasis is not understood from the second component, then the first component should be judged to be in the main agreement, and if the meaning of ownership is understood, then it should be judged that it is in the nominative agreement. In this case, the demonstrative agreement is in the definite form, of course. In the old Turkish language, nouns take a possessive suffix and express that things and objects belong to one of the three persons. The most popular way of expressing possession is the morphological way. It is expressed in singular and plural by morphological method.

Key Words: Syntactic, Morphological, Affix, Possessor, Correlate

Кириш

Ҳар бир тилда қарашлилик/тегишлилик маъноси шу тилнинг ички хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда турли усулларда ифодаланади. Ўзбек тилида қарашлилик/тегишлилик маъносининг ифодаланиш усуллари илмий адабиётларда ҳар хил кўрсатилган. Жумладан, дастлабки “Ўзбек тили грамматикаси” китоби муаллифи А.Н.Кононов тилда эгалик қилинувчи предметга эгалик қилувчи шахснинг муносабатини ифодаловчи воситаларни эгалик категорияси бирликларига бирлаштирган. Унинг баён қилишича, бу категория тўрт хил усулда ифодаланади: 1) эгалик аффикслари (морфологик усул – М.И.);2) қаратқич келишиқдаги кишилиқ олмошлари ва эгалик аффикслари (плеонастик усул);3) қаратқич келишиқдаги кишилиқ олмошлари (синтактик – М.И.);4) эгалик маъносини ифодаловчи мустақил олмошлар (синтактик – М.И). Олим эгалик маъносини ифодаловчи бу воситалардан биринчи ва иккинчиси морфологик усулни, кейинги иккитаси синтактик усулни ҳосил қилишини,

* Профессор, Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек тилшунослиғи кафедраси мудири, филология фанлари, e-mail:qurbonova2007@mail.ru.

* Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек тилшунослиғи кафедраси мустақил тадқиқотчиси, e-mail:s42813275@gmail.ru.

аммо кейинги усул аслида синтактик-морфологик усул эканлигини баён қилган.

Э.Фозиловнинг фикрига кўра, бир предметнинг маълум шахсга ёки предметга қарашли эканлигини ифодалаш уч йўл билан берилади: морфологик, синтактик, морфологик-синтактик усуллар.

Олий ўқув юртлари филология факультети талабалари учун ёзилган “Ҳозирги ўзбек адабий тили” (Р.Сайфуллаева ва бошқалар) ўқув кўлланмасида *қарашлилиқ/тегишлилиқ* термини ўрнида *эғалиқ маъноси* терминидан фойдаланилган. Китоб муаллифлари ўзбек тилида эғалиқ маъносининг қуйидаги усулларда ифодаланишини қайд этишган:

“1) *морфологик усулда* эғалиқ маъноси эғалиқ шакли билан ифодаланади, аммо қаратувчи сўз келтирилмайди: *китобим, ўқиганинг, тақ-туқи.*

2) *морфологик-синтактик усул.* Бунда эғалиқ субъекти қаратқич келишигида, эғалиқ объекти эғалиқ шаклида бўлади: *менинг китобим, сенинг ўқиганинг, болганинг тақ-туқи, гулнинг қизили.*

3) *синтактик усул.* Бунда эғалиқ субъекти қаратқич келишигида, эғалиқ объекти эғалиқ шаклисиз бўлади: *бизнинг уй, сизнинг кўча*”.

Англашиладики, ўзбек тилида қарашлилиқ/тегишлилиқ маъносининг ифодаланиш усуллари турлича. Бу усулларни ҳосил қилувчи тил бирликлари моҳияти, вазифаси ва қандай сатҳ бирликларига мансублигига кўра бир-биридан фарқланади.

Асосий қисм. Ўзбек тилида қарашлилиқ/тегишлилиқ маъноси морфологик усулда, аввало, эғалиқ аффикслари орқали ифодаланади. Э.Фозилов ҳам қарашлилиқ/тегишлилиқ маъносининг морфологик усулда махсус эғалиқ аффикслари орқали ифодаланишини кўрсатган. У бунга мисол сифатида қадимги туркий манбаларда учраган *алтмыи йаиыьмда (олтмиш ёшимда)* бирикмасини келтирган. Дарҳақиқат, ўзбек тилида қарашлилиқ/тегишлилиқ муносабати морфологик усулда эғалиқ категорияси кўрсаткичлари билан ифодаланиши кузатилади. Аммо нутқимизда бу грамматик маъно *оид, доир* каби айрим кўмакчилар воситасида ҳам юзага чиқади.

Ўзбек тилида қарашлилиқ/тегишлилиқ маъносининг эғалиқ аффикслари билан ифодаланишида ўзига хос жиҳат мавжуд. Маълумки, эғалиқ аффиксини қабул қилган морфологик бирлик асосий ҳолларда қаратқич келишигидаги бирлик билан синтактик алоқага киришади. Аммо нутқда ҳар доим ҳам эғалиқ келишигидаги бирликнинг қаратқич келишигидаги бирлик билан синтактик алоқасига эҳтиёж юзага келавермайди.

Юқорида қайд этилган ўқув кўлланмада баён қилинишича, “қаратувчининг кўлланмаслиги қуйидаги ҳолларда юз беради:

1) қаратувчи вазифасида ўзлик олмоши кўлланиши лозим бўлганда: *Ҳалим ўртоқларига хат жўнатди;*

2) қаратувчидан англашилган маъно олдинги гаплардан маълум бўлиб турган бўлса, услубий ортикчалиқдан қочиш мақсадида: 1. *Мен (менинг) севган қизимга уйландим.* 2. *(Менинг) Хотинимнинг отаси савдогар эди;*

3) таъкидлаш лозим кўрилмаганда: *Богимда анорим бор*”.

Англашиладики, муайян нутқий шароитларда қаратқич келишигини қабул қилган посессор вазифасидаги бирликни кўллашга зарурат туғилмайди. Бундай ҳолатларда эғалиқ аффиксини олган от коррелятнинг ўзи билан гапда қарашлилиқ/тегишлилиқ маъноси ифодаланади. Масалан: *Юрагим пора* –

Битта қизимни ҳам Узатолмадим... (М.Юсуф. “Лолақизғалдоқ”)

Берилган шеърий парчада эғалиқ аффиксини олган от коррелят (*қизимни*) орқали қарашлилиқ/тегишлилиқ маъноси юзага чиққан. Бундай типдаги гапларда *менинг* кишилиқ олмошини кўллашга зарурат юзага келмайди, чунки *қизимни* сўзидаги эғалиқ аффикси орқали бу олмошга ишора қилинади.

Қуйидаги мисолда эса коррелят вазифасидаги *ҳидинг*, *димогимга* бирликлари орқали қарашлилик/тегишлилик маъноси ифодаланган:

– *Ҳой, кимсан болам? Ҳидинг димогимга таниши.* (С.Аҳмад. “Жимжитлик”)

Берилган гапда *гўё ҳидинг* корреляти *сенинг* посессорисиз; *димогим* корреляти эса *менинг* посессорисиз қўллангандай туюлади. Аммо ҳар икки коррелятдаги эгалик аффикслари *сенинг*, *менинг* посессорига ишора қилиши сабабли уларни очик ифодалашга ҳожат қолмайди.

Қуйидаги гапларда бошқачароқ ҳолат кузатилади:

1. *Мен кўчада болалар билан гап тортишимдан ҳам доим бошимдан камзулимни олиб ташлардим.* (А.Мухтор. “Опа-сингиллар”)

Берилган гапда *бошимдан*, *камзулимни* бирликлари орқали тана бош қисми ҳамда камзулнинг нутқ эгасига мансублиги (тегишлилиги) маъноси англашилади. Бундай вазиятда 1-шахс бирликдаги эгалик аффикси билан қўлланган *бошимдан* ҳамда *камзулимни* бирликларининг қаратқич келишигидаги *ўзимнинг* ёки *менинг* олмоши билан боғланишига эҳтиёж мавжуд эмас, ҳатто бундай бирикув ғализликни юзага келтиради.

2. – *Мен бинокор инженер бўлиб умримда биронта иморат қурганим йўқ! – дер эди у газабидан титраб.* (А.Мухтор. “Опа-сингиллар”)

Ушбу мисолда *умримда* бирлиги “умрим давомида” маъносида қўлланган бўлса-да, гапда мазкур умрнинг нутқ эгасига тегишли эканлиги акс этган. Мазкур грамматик маъно эгалик аффиксининг ўзи билан юзага чиққан. Гапда *умримда* сўзининг *менинг* ёки *ўзимнинг* бирликлари билан синтактик алоқаси ғализликни юзага келтиради. Қиёсланг: – *Мен бинокор инженер бўлиб ўзимнинг (менинг) умримда биронта иморат қурганим йўқ! – дер эди у газабидан титраб.*

Бундан хулоса қилиш мумкинки, эгалик аффиксини қабул қилган морфологик бирлик қўлланган ўринларда қаратқич келишигидаги бирликка эҳтиёж юзага келмаса, бу бирликнинг гапдан тушириб қолдирилганлиги ҳақида хулоса чиқариш нотўғри. Аксинча, бундай вазиятда қаратқич келишигидаги бирлик ҳатто гапга олиб кирилмаган деб ҳисоблаш тўғри бўлади. Чунки аввал гап тузиб, сўнг ундан қаратқич келишигидаги бирликнинг олиб ташланиши мантиқсиздир.

Ўзбек тилида эгалик аффиксини қабул қилган морфологик бирлик ибора таркибида келиши ҳам мумкин. Бунда иборанинг айнан эгалик аффиксини қабул қилган компонентидан қарашлилик/тегишлилик маъноси англашилади. Қуйидаги мисолни таҳлил қиламиз:

– *...Кўзим очик пайтларда қаёқларда эдинг, тентагим?* (С.Аҳмад. “Жимжитлик”)

Берилган мисолда *кўзим очик* ибораси ишлатилган. Ушбу иборанинг *кўзим* компоненти эгалик аффиксини қабул қилган. Ибора яхлит бирлик саналса-да, унинг *кўзим* компонентидан қарашлилик/тегишлилик маъноси (*Кўз меники*) англашилади.

Гапда қўлланган эгалик аффиксидаги ундалмалар орқали ҳам, улар бевосита қаратқич келишигидаги бирлик билан бирикиб келмаса-да, қарашлилик/тегишлилик маъноси юзага чиқади. Масалан:

– *Қаёқларда юрган эдинг, болагинам?* (С.Аҳмад. “Жимжитлик”)

Кўринадики, *болагинам* ундалмасидаги *-м* эгалик аффикси орқали боланинг нутқ эгасига қариндошлик жиҳатидан қарашлилиги ифодаланган. Ушбу ундалмадаги эгалик аффикси *менинг*, *ўзимнинг* олмошларини қўллашга зарурат қолдирмаган. Шу жиҳатдан бундай ундалмаларда қарашлилик/тегишлилик маъноси фақат эгалик аффиксининг ўзи билан юзага чиққан деб ҳисоблаш мумкин.

Ўзбек тилида эгалик аффиксини қабул қилган морфологик бирликлар сифатловчи вазифасидаги бирликлар билан синтактик муносабатга киришган

холоатларда ҳам бирикмада қарашлилик/тегишлилик муносабати ҳосил бўлади. Масалан, *кексалик варақаси* бирикмасида эгалик аффиксидаги *варақаси* бирлиги сифатловчи мавқеидаги *кексалик* сўзи билан синтактик алоқага киришган. Бирикмадан “варақа инсоннинг кексалик даврига тегишли” маъноси англашилади. Нутқда бу типдаги бирикмалар кўп учрайди: *ёшлик давримда, таътил кунларим, чарчоқ ҳолатим* кабилар.

Хуллас, ўзбек тилида қарашлилик/тегишлилик маъноси эгалик аффиксининг ўзи билан ҳам ифодаланади ва бундай вақтда эгалик аффиксини қабул қилган бирлик посессор ёки бирвақтда посессор ва коррелят вазифасини бажаради.

Ўзбек тилида қарашлилик/тегишлилик маъноси морфологик усулда кўмакчилар воситасида ҳам ифодаланади. Тилимизда грамматик маъноси асосида гапда қарашлилик/тегишлилик муносабатини ҳосил қилувчи кўмакчилар мавжуд. Бундай морфологик бирликлар сифатида *oid*, *doir* кўмакчиларини кўрсатиш мумкин. Ушбу кўмакчилар “тегишлилик” грамматик маъноси асосида гапда қарашлилик/тегишлилик мазмун муносабатини ҳосил қилади.

Ўзбек тилида гапда қўлланиб, қарашлилик/тегишлилик мазмун муносабатини ҳосил қилувчи кўмакчилардан бири *oid* кўмакчисидир. Бу кўмакчи “тегишли, тааллуқли, доир” грамматик маъносида қўлланиб, қарашлилик/тегишлиликни ифодалайди.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу кўмакчига қуйидагича тавсиф берилган:

OID [a. – qaytuvchi, qaytib keluvchi] ko ‘m. Tegishli, taalluqli, doir. *Ishq-muhabbatga oid she'rlar. Tarixga oid kitoblar. – Orada o'tgan shu ikki oy ichida Ahmadjon... harbiy texnikaga oid ko'p narsalar o'rgandi.* (A.Qahhor, “Oltin yulduz”).

Мазкур изоҳдан англашиладики, *oid* кўмакчиси кўмакчили қурилма таркибида қарашлилик/тегишлилик маъносини ифодалайди. Буни изоҳда келтирилган иллюстратив мисоллар ҳам далиллайди. Қуйидаги гапда қўлланган *oid* кўмакчили қурилмасининг грамматик маъносини таҳлил қиламиз:

Қисм мудофаа линиясига боргунга қадар орада ўтган шу икки ой ичида Аҳмаджон уруш илмига, ҳарбий техникага oid кўп нарсалар ўрганди (А. Қаҳҳор)

Берилган гапнинг “техникага *oid* кўп нарсалар” кўмакчили қурилмасидан “Кўп нарсалар техникага тегишли” ахбороти англашилади.

Ўзбек тилида *doir* кўмакчиси ҳам гапда қўлланиб, қарашлилик/тегишлилик маъносини ҳосил қилади. Бу кўмакчи “алоқаси, дахли бўлган, алоқадор, тегишли” грамматик маъносида қўлланганда, қарашлилик/тегишлилик маъносини ифодалайди. Ушбу маъно кўмакчили конструкция таркибидан англашилади. Масалан, *Физикага доир масалаларни ечдик* гапида “*физика доир масалалар*” кўмакчили қурилмасидан “*масалалар физика фанига тегишли*” ахбороти англашилади.

Хулоса

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ўзбек тилида кўмакчилар ёрдамида ҳам қарашлилик/тегишлилик грамматик маъноси ифодаланади.

Ўзбек тилида қарашлилик/тегишлилик маъносининг ифодаланиш усуллари турлича. Бу усулларни ҳосил қилувчи тил бирликлари қандай сатҳ бирликларига мансублиги, вазифасига кўра морфологик, морфологик-синтактик, лексик усулларни фарқлаш мумкин. Тилда қарашлилик/тегишлилик муносабати морфологик усулда эгалик категорияси кўрсаткичлари ҳамда *oid*, *doir* каби айрим кўмакчилар воситасида ифодаланади. Эгалик аффиксини қабул қилган морфологик бирлик асосий ҳолларда қаратқич келишигидаги бирлик билан синтактик алоқага киришади. Аммо қаратқич келишигини қабул қилган посессорни қўллашга зарурат туғилмаганда эгалик аффиксини олган от коррелятнинг ўзи билан қарашлилик/тегишлилик маъноси

ифодаланади. Эгалик аффиксини қабул қилган морфологик бирлик қўлланган ўринларда қаратқич келишигидаги бирликка эҳтиёж юзага келмаса, бу бирликнинг гапдан тушириб қолдирилганлиги ҳақида хулоса чиқариш нотўғри. Бундай вазиятда қаратқич келишигидаги бирлик ҳатто гапга олиб кирилмаган деб ҳисоблаш тўғри бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Айюб Ғуломовнинг илмий мероси (4-китоб). Ўзбек тилида аниқловчилар. Ўзбек тилида келишиклар. – Тошкент, 2008. – 140 б.
2. Андрей Д. Каксин. К вопросу о категории притяжательности и формах её выражения в хакасском языке / Tehlikedeki Diller Dergisi /Journal of Endangered Language/ Электрон манзил: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/689697>
3. Асатурова С. Средства выражения категории принадлежности в разносистемных языках, в частности, в русском и грузинском (На материале русских и грузинских народных сказок) // <https://journals.4science.ge/index.php/TUW/article/view/1693/1646>
4. Баистракова Е.А. Некоторые особенности категории посессивности в русском языке в сравнении с другими языками // <https://scipress.ru/philology/articles/nekotorye-osobennosti-kategorii-posessivnosti-v-russkom-yazyke-v-sravnanii-s-drugimi-yazykami.html>
5. , 1996. – 264 с.
6. Гаджиев Н. Категория принадлежности в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Баку, 1975. – 22 с.
7. Гайнуллина Р.Г. Семантико-синтаксическая структура посессивных предложений: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Тверь, 2002. – 19 с.
8. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя (на материале староанатолийско-тюркского языка). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 141 с.
9. Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиклар / Труды Узбекского филиала АН СССР. Сер. 2. – Кн.2. –Т.,1941.

